

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

מדע, תאולוגיה וציונות

אריה ברץ

סטטוס־קוו

מאז שהוכרז בעולם החדש על "מגילת חופש הדת"¹, לפני כמאתיים שנה, נכנסה האנושות לעידן חדש. מעתה אין חייבים עוד במתן דין וחשבון לאיש באשר לאמונות דתיות, וכיבוד בחירתו הדתית של האדם נחשב לאחד המרכיבים החיוניים של זכויות האדם. אין זה אומר רק שהאנושות נעשתה "סובלנית" יותר, אלא שיצאה כליל אל מעבר לגבולותיו של מושג יסוד זה. "הסובלנות איננה היפוכה של אי־הסובלנות, כי אם הפיכת הבגד שלה בלבד", כתב תומס פיין לפני מאתיים שנה, "שניהם אינם אלא עריצות, שכן האחת נוטלת לעצמה את הזכות לשלול חירויות של מצפון, בעוד השנייה נוטלת את הזכות להעניק חירויות אלה"².

ואולם, גם לאחר שהשכילה לטפח בהצלחה את היכולת לכבד אמונות של אחרים כמו אמונותיך שלך, לא התקדמה האנושות אפילו צעד אחד במגמה לפייס בין עקרונות הכיבוד הללו לבין עקרונות היסוד של אותן תורות דתיות עצמן. תורות אלו נשארו דבקת לחלוטין בעמדותיהן, כלומר, הן ממשיכות לגלות "סובלנות", תוך שהן מגדירות האחת את האחרת כ"סתירה" או כ"סילוף".

ההכרה בערכה המוחלט של חירות דתית מתקיימת אצלנו בדו־קיום מופלא עם אמונה של ימי הביניים בכך שהאמת כולה מצויה (לפחות, על־פי רוב) רק באחת מן האמונות. סוגיה זו

---

¹ המגילה נכתבה על ידי תומאס ג'פרסון בשנת 1779 והתקבלה כחוק לראשונה בשנת 1786 במדינת וירג'יניה. המסר העיקרי של המגילה היא הפרדת הדת מהמדינה. מאז ועד היום פשט עיקרון זה והתקבל בכל המדינות המערביות.

² בתוך: Irving Brant, "The Virginia revolutionist 1751-1780", *James*, Madison, vol. 1, Indianapolis 1941, p. 249.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

של השילוב בין כיבוד אמונתו של האחר כאילו הייתה אמונתך שלך, לבין אמונה זו עצמה, נשארה בלתי-מפותחת להפליא. בעניין זה, שהוא מן החשובים לכל אדם, כל אחד מחליט בעבור עצמו; החלטה כזו מתקבלת באופן ספונטני על-פי רוב, תוך לעיסה מחודשת של אותה עיסה סינקרטית בת אלף שנים ולפיה "כל השבילים נפגשים בפסגת ההר".

לאחר שבמאה ה-19 עברו עקרונות אלה של חופש המצפון מחד גיסא, והדת המסורתית מאידך גיסא, תקופה של עימות אידאולוגי חריף, הרי שבמאה שלאחריה השתדלו עקרונות אלה שלא להציק זה לזה יתר על המידה. אף אחת משתי ההתנסויות הרוחניות הללו אינה יכולה לגבור על רעותה ולבטלה, ובה בעת אין בכוחן להבין זו את זו. בשאלה מרכזית זו של העת החדשה אין בהירות ואין הסכמה; כאן שולט סטטוס-קוו יציב פחות או יותר, ולפיו אמונה דתית מקומה בבית פנימה, ואילו מחוץ לבית מן הראוי לדבוק בהשקפת עולם "אוניברסלית".

השאלה, כיצד עלינו לפייס בין אמונתנו הדתית (הבלתי-מתפייסת ביסודה עם שום אמונה אחרת) לבין יחס ידידותי ורוכש כבוד כלפי אלה המחזיקים באמונה אחרת, עודנה נטולת פתרון ברמה עקרונית. ואולם, מודלים של יחסי גומלין מן הסוג הזה קיימים ואף פועלים היטב בתחומים אחרים, ביניהם גם בפילוסופיה ובמדעי הטבע. לדעתי בכל אופן, דומה כי מושג האלקטרון אצל הפיזיקאי נילס בור³ יש בו כדי להבהיר מאוד את הסוגיות שצוינו, ואף מעבר לזה בכוחו לשמש מעין עזר ללימוד דתי.

הבשורה של נילס בור: הכפלת ההזויה

מקובל על המומחים לתולדות הפילוסופיה כי המדע האירופי, ובראש ובראשונה מדע הפיזיקה, השתחרר ממעמקי התאולוגיה הנוצרית ומ"שפחתה" – הפילוסופיה, ובכך הועיד לאלו תחום נפרד ומיוחד, המטפיזיקה. הלוגיקה הקרטזיאנית אשר הונחה בבסיס המתודה המדעית, יצאה מתוך ההנחה שאמנם העולם נברא בכוח האל, אך מאז בריאתו הוא מתפתח

---

³ נילס בור – Niels Bohr (1885-1962). פיזיקאי דני, חתן פרס נובל בשנת 1922. רקע לתורתו ימצא הקורא העברי בספרו של ל"ס פויר, **איינשטיין ובני דורו**, תל-אביב תשל"ט, עמ' 101-153. הסבר בהיר לעיקרי תורתו הפיזיקלית אפשר למצוא בספרו של אהרון קציר, **בכור המהפכה המדעית**, תל-אביב תשל"ד, עמ' 91-101.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

בצורה אימננטית. בכך התפצלה לה השקפת העולם של ימי הביניים, האחידה בזמנה, לשתי ספרות של השקפת עולם: הדתית והמדעית. בספרה הדתית עוסקים ב"אלוהים חיים" לגמרי, ואילו בספרה המדעית מתקבל העולם כאילו היה לגמרי מת. המדע האירופי הפקיד את הנס בידי המטפיזיקה ונבנה במודע על מה שמכונה "המנוסה מפני הנס".

שתי הגישות, הדתית והמדעית, נעשו אפוא להשקפות עולם מובדלות. בשלב מאוחר יותר מצא כפול גישות זה את ביטויו בתורת האנטינומיות של עמנואל קאנט. הפילוסוף הגרמני הראה כי כאשר אנו בוחנים את העולם כשלם אחד, אנו מגיעים בצורה בלתי-נמנעת להנחות אנטינומיות הסותרות זו את זו. כלומר, עלינו לספק כמה וכמה הוכחות משכנעות: לכך שליקום יש התחלה בזמן ובמרחב, אך גם לכך שמבחינת המרחב והזמן היקום הוא אינסופי; לכך שבעולם קיימים מסובכים חופשיים, אך גם לכך שבעולם זה שוררת קביעות מוחלטת מראש; לכך שבין מסובכי העולם ניצב לו ייצור כלשהו, אך גם להפך, שייצור כזה אינו קיים והכל אינו אלא פרי מקריות.

כך היו פני הדברים במטפיזיקה. ובמקביל, בפזיקה הובחנו שני סוגי חוקיות בלתי תלויים: העברת חומר, המלווה תמיד בהעברת אנרגיה, והעברת אנרגיה ללא העברת חומר, דהיינו גל. בהתחשב בכך שתופעת התפזרות הגלים בגוף זה או אחר הייתה ניתנת לתיאור כהעברת הפרטנית של המולקולות המרכיבות גוף זה, הרי שבין הקביעות הקורפוסקולריות ("גופיות") והגליות הללו לא ניתן היה למצוא כל מכנה משותף.

וכך, גילוי העובדה שהעברתם של גלים אלקטרומגנטיים אינה מצריכה סביבה חומרית ("אתר"), הפך סופית את הגל לחוקיות בלתי-תלויה לחלוטין, להעברת אנרגיה שאינה מסתכמת כלל בהעברת חומר. אלא שבערך באותה תקופה נתגלה דבר מוזר: מצאו כי האלקטרון מתנהג הן כגל והן כחלקיק. במילים אחרות, נתגלה אובייקט הפועל לפי שתי קביעות המבטלות זו את זו.

עם זאת, חשוב לציין שמדובר באלקטרון שהופרד בכוח מן האטום. אשר לטבעו של אלקטרון המסתובב בתוך אטום במסלול קבוע – טבע זה עדיין אינו ידוע לנו. המושג "ענן אלקטרוני" איננו מדעי, כי אם דידקטי. במילים אחרות, התברר שאותו אלקטרון הבלתי-מוכר לנו, מתנהג בצורה אנטינומית כשם שמתנהג "העולם בשלמותו"!

תגלית זו עוררה בקרב החוקרים מבוכה לא מבוטלת והכריחה אותם בדמותו של הפיזיקאי נילס בור לפנות אל אותן הספרות שמהן בזמנו צמח המדע עצמו, כלומר אל הספרות הפילוסופיות. שהרי מן האפקט שנתגלה משתמע, לכל הפחות, כי ישנו גוף (מזערי ו"אלמנטרי") המתקבל כבלתי-מושג וכפרדוקסלי בדיוק כמו היקום כולו!

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

בדמותו של בור הודה המדע בגלוי, כי פרדוקס ה"השלמה"⁴ שעליו הכריז, יותר משהיה הפרדוקס של האלקטרון הוא הפרדוקס של החשיבה התאורטית עצמה, וכי באלקטרון פגשנו קודם כל בבחיית האינטלקט מחולל התאוריות, כלומר באותה בעיה שעמה אנו מתמודדים כשאנו מנתחים את "העולם ככלולו". וכך כתב בור:

כל תופעת טבע אמיתית ועמוקה אינה ניתנת להגדרה חד-משמעית באמצעות המילים שבשפתנו, והגדרתה מצריכה לפחות שני מושגים נוספים המבטלים זה את זה.⁵

ובכן, האלקטרון הוא אובייקט המתקיים בשני סוגי הווייה המבטלים זה את זה (כפי שעד עתה קרה הדבר רק בעולם בשלמותו). אך מאחר שבמרכיב כלשהו של העולם (בחלקיקו הבסיסי ביותר) מתגלות בעיות כלל-עולמיות, הרי שחלקיק בסיסי זה, במובן מסוים, הוא טוטלי בדיוק כמו העולם כולו! החלקיק הבסיסי אינו אלא הקוטב האחר של אותו יקום הבלתי-נתפש והפרדוקסלי, שלא ניתן לתארו אלא באמצעות אותם מושגי היסוד המשלימים. אולם בדרך זו שני הקטבים מהווים השלמה זה לזה, כשני "יסודות" משלימים ושתי יחידות משלימות.

ובאמת, מה היה אותו "המפץ הגדול"? ממה התחיל העולם? מאיזו "יחידה" משלו? האם התחיל מיד מכל מלואו או שמא התחיל מחלקיק בסיסי כלשהו? האם לא ברור שכדי להיווצר (במהלך "המפץ הגדול"), כדי לחול, היה על העולם להגדיר את עצמו, לבוא לידי התייחסות עם עצמו, להשתכפל במהותו? המפץ הגדול איננו אלא "יצירה יש מאין" של אב-חומר בלתי-מוגדר, חסר צורה ומבנה, שממנו, בתוך חלק מיליארדי המיליארדים של שנייה לאחר המפץ, החלו מתגבשים אותם חלקיקי היסוד, בדיוק כפי שנדרש מהיגיון ההכפלה שהוא גם היגיון ההשלמה. הבדלתו של חלקיק יסוד בודד זה מתוך האב-חומר שעל-אודותיו

---

⁴ את "פרדוקס ההשלמה" הסביר יפה אהרון קציר: "...הסתירה בין חלקיקיות לגליות היא סתירה מדומה, שמקורה בצרות האופק של תפיסתנו – וכי ביסודה – במעמקי ההויה – אין ההתנהגות החלקיקית או הגלית מנוגדת, אלא משלימה, קומפלימנטרית... ההויה עצמה אינה חמרית או אנרגטית, פרודתית או גלית, אלא משהו אחר ומושלם יותר, שאיננו נתפס בכלינו המחשבתיים" (בכור המהפכה המדעית, עמ' 97). וראו עוד, איינשטיין ובני דורו, עמ' 136-139.

⁵ מתורגם מתוך ספרו: *Atomic, Physics and Human Knowledge*. וראו, איינשטיין ובני דורו, עמ' 137. בור קרא לפיזיקאים "ליותר על התקווה שיגיעו אי פעם אל מערכת עיונית המושתתת על דגם אחד, אם חלקיק ואם גל" שם, עמ' 136.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

אין אפילו לומר כי "היה", שכן רק שאף להתהוות – הבדלה זו הביאה להגדרת המבנה של היקום כולו על כל גופיו וקביעותיו.

וכך, כדי להיות אין־סוף אמיתי, האין־סוף צריך, באופן פרדוקסלי, לבוא לידי התייחסות עם עצמו, "להתכווץ" לממדי החלקיק של עצמו, להגיע באמצעותו לכדי "השלמה" ולהשתכפל! הנה לנו פן אחר של עקרון ההשלמה שעליו היה רצוי להסב את תשומת הלב. ובמישור הפילוסופי גרידא ניתן להגדיר את העיקרון בצורה הבאה: **החשיבה דורשת אופוזיציה לוגית**. תאוריה מקיפה, המפייסת לכאורה בין כל נקודות ההשקפה, חייבת באופן פרדוקסלי לסגל לעצמה את היכולת להתייחס אל עצמה, מוכרחה להתפצל לשתי שלמות לוגיות (logic totalities) החולקות זו על זו.

ברור, כי תאוריה מקיפה קלסית לא זו בלבד שאינה מציבה לעצמה יעד מעין זה, כי אם להפך: היא שואפת לאחד בתוכה את "הכול", "לבטל את כל הניגודים" ואינה סובלת שום "כפירה בעיקר". אבל בסופו של דבר דווקא בתוך הקונטקסט של סוג "אימפריאלי" זה של בניית תאוריות נתגבשה הגישה הדיאלוגית וה"משלימה", שכן בדיוק על הקונטקסט הזה היא חלקה. מגמות מנוגדות אלה: הנטייה לסינתזה מקיפה מחד גיסא, והגדרת ההוויה כפרדוקס שורשי מאידך גיסא, הן אולי המאפיין הבולט ביותר של הפילוסופיה האירופית כולה. אך רק עם נילס בור הגיע מאפיין זה למלוא המיצוי והפך סמל למצבה האינטלקטואלי של תקופתנו. עצם העובדה שבור גילה את פרדוקס ההשלמה דווקא באותו התחום ה"מפוכח", ה"מדויק" והפרגמטי של רוח־האדם, בתחום המדע, מאפשר לנו לראות בבהירות את תולדות היווצרותו של הפרדוקס.

האלקטרון יכול, בין היתר, לשמש משל מוחשי לאופן שבו מתקיימת ונפתרת האנטינומיה הקאנטיאנית. בדומה לאלקטרון, המתגלה פעם כחלקיק ופעם כגל, לעולם ככללו יש פעם התחלה בזמן ובמרחב ופעם אין; פעם יש לו מסובב בדמות הבורא, ופעם בלתי־תלוי הוא וממלא כל צרכיו בעצמו (self-sufficient).

יתרה מזו, לאור בעיותיה של הפיזיקה המודרנית, יכולים אנו להעריך הערכה מעמיקה יותר גם את המציאות הדתית עצמה, ולנסות ולפתח **תאולוגיה של השלמה**, תאולוגיה שמבחינתה לא זו בלבד שהשקפות דתיות נתונות תוכלנה להתקיים בשלום לצד "מגילת חופש הדת",

אלא אף להניח אותה ביסודן.⁶ ראשית כול, נפנה לאותה דת שבה, כפי שכבר צוין נולד הפרדוקס, הלוא היא הנצרות.

גישתה של הנצרות: "בכורו של השטן"

אין זה סוד שהצטיינותה של הנצרות הייתה בנטייתה ההפוכה מזו שדובר עליה זה עתה. אפשר אף לומר כי קשה למצוא בתולדות האנושות אימפריאליזם אידאולוגי המשתווה למה שהייתה הנצרות במשך תקופה ארוכה. כל המשטרים הטוטליטריים שקמו במאה העשרים נושאים בחובם את דחף המשיחיות הנוצרית, משחזרים את הפתוס האוניברסליסטי שלה תוך שהם מציגים בכך אספקלריה מנוכרת משהו של האידאולוגיה הכנסייתית.

על כך כבר אמר בזמנו הפילוסוף וההיסטוריון הרוסי יורי אפנסייב כאשר התפלמס עם המונופול האידאולוגי של הקומוניסטים:

על דגלה של ק.פ.ס.ס. [=המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ] חרוט חוקו של הגל על-אודות מאבק הקטבים ורעיון ה"הסרה". וכביכול, המכניזם הראשי להתפתחות הטבע והחברה אינו אלא מלחמת "קטבים" עד כדי הכחדתו של אחד מהם על-ידי זולתו. אני אומר "כביכול", שכן התגליות המדעיות האחרונות, ובהן גם אותה "תורת השלמה" של נילס בור, מבטלות "חוק" זה. ההתפתחות הן בטבע והן בחברה איננה נעשית באמצעות "ההסרה", כי אם בדרך של שילוב הניגודים, של פשרות המולידות מושגים חדשים.⁷

אפנסייב אינו מזכיר זאת אמנם, אך ידוע כי הגל לא המציא את החוק האמור – הוא רק הפנים אותו מתוך "ספר-המצוות" הנוצרי. ואכן, רעיון ה"הסרה" ו"ביטול החוק" כשלב הכרחי בתקומתה של הנצרות הוא מעיקרי תורתה של הכנסייה, שלא כאן המקום להביאה. תשעים אחוזים מהדרשה הנוצרית נבנים על אפקט ההנגדה שבין ה"ישן" לעומת ה"חדש", ה"פורמלי" לעומת ה"רוחני".

⁶ על נסיונו של בור ליישם את תפיסתו בחיי החברה ראו קציר, בכור **המהפכה המדעית**, עמ' 99-100.

⁷ מתוך העיתונות: Afanasiev, "Literaturnay gazeta", USSR, 4.7.90.

עקרונות ההשלמה והקיום היהודי

הסיסמה שמצא אפנסייב על הדגלים האדומים נדדה לשם, אפוא, מנסי הכנסייה. אולם גם עקרון ההשלמה לא צמח בשימון. הוא נולד מתוך אותה ההנגדה עצמה שבין "הישן" ל"חדש". ואכן, שתי המגמות המנוגדות תמיד אפיינו את יחסה של הנצרות כלפי היהדות. מחד גיסא, רואה עצמה הנצרות כביטוי האולטימטיבי של היהדות ואשר נועד להחליפה, אך מאידך גיסא הקפידה להתחשב בקודמתה ההיסטורית כבפאזה ריבונית.

היהודים הוכרו עד מהרה כ"שבט שנוא האל" ואף יתרה מזאת כשבט האחראי למותו של האל עצמו. אך בו בזמן גינתה הכנסייה בחריפות את תורתו של מרקיון (מן המאה ה-II) אשר שלל את "הברית הישנה" וניסה להציג את היהודים כמעין אנטיפודים (=ניגוד מוחלט) של הנוצרים. אליבא דמרקיון, תורת משה אינה אלא פרי עמלו של השטן, שכן במקום אחד בברית החדשה מוגדרים הפרושים כצאצאי השטן (יוחנן, ח', מ"ד). אולם, כבר תלמידו של יוחנן האוונגליסט, פוליקרפוס מסמירנה, היה זה שהכתיר בשם "בכורו של השטן" דווקא את מרקיון עצמו.

ככל שהתפשטה הנצרות הלך והחמיר מצבם של היהודים. לקראת סוף תקופת ימי הביניים דומה היה שהעם היהודי זכה לדמוניזציה מוחלטת, וכי כמעט ולא נותר לו חלק בעולם הנוצרי. ואולם יש דבר מה המציג את יחסם של הנוצרים ליהודים אפילו בימי הביניים באור קצת אחר. ואכן, עם כל הבוז שגילו כלפי היהודים ועל אף השכנוע כי היהדות הנה דתם של עיוורי רוח, שמרה הנצרות על זכות קיומה של היהדות. באירופה הקתולית של ימי הביניים (ובה אנו עוסקים בראש וראשונה) לא הוענקה זכות זו לבעלי כל דת אחרת. כל "כופר" מימי הביניים כלומר, כל מי שסטה מ"הקו הרשמי" של האמונה הקתולית וסירב לחזור בו, הושמד ללא רחמים. והנה כך הושמדו המצדדים בתנועת הכפירה של אלבי שפעלה בצרפת במאות י"ב וי"ג. קהילות שלמות נהרגו עד אשר נעקרה כפירתם מן השורש. הנה פרט חשוב: תנועת הכפירה של אלבי (וכמוה תנועת הכופרים ה"בוגומילית" במזרח אירופה) לא הייתה אלא צורה ימי-ביניימית של אותו "מרקיוניזם" עצמו תנועה שראתה ב"ברית הישנה" תולדה של השטן, ולפיכך ביהדות סוג של עבודת שטן. הכנסייה הכריזה את הכפירה האנטי-יהודית הזאת, ואת היהודים השאירה בחיים. וכאשר בחלוף מאות שנים קמה תנועת בני-האלבי לתחייה בדמות הנאציזם, לא הובעו לצערנו העדפותיו של הכס-הקדוש בצורה כה נחרצת.

גם אם אין ויכוח על כך, שבמשך מאות שנים היה המרכיב ההגליאני לדומיננטי והאידאולוגיה של הכנסייה המשיכה על-פי רוב להיות אימפריאלית, אין להתכחש לעובדה, כי דווקא בתורתה של הכנסייה גובשו לראשונה העקרונות הפלורליסטיים של תורת

שתי בריתות

על אף ציפיותיו והפצרותיו של מרקיון, הכנסייה הכלילה בתוך המסגרת הקנונית שלה לא רק את ספרי הקודש שלה עצמה (ספרי הברית החדשה) כי אם גם את ספרי הקודש של היהודים (התנ"ך). אלא שבכך יצרו הנוצרים במו ידיהם מקור דו-חלקי מובהק: ה"ביבליא" וכתבי קודש נוצריים. המבנה של הספר הקדוש הוא מפוצל ומוכן להתייחסות עצמית. הספר הוא מקור המניח ביסודו שתי "בריתות" וגורם לעסוק ביחסי הגומלין שביניהן, ומכאן שהספר הוא מקור אינסופי שלמען הגדרתו העצמית אינו זקוק בדבר חיצוני.

הדוגמה הבאה והלא פחות מובהקת לחשיבה "משלימה" היא עיקר האמונה הכנסייתית באשר לטבעו של ישו הנוצרי. לפי עיקר אמונה זה, האדם והאל מצויים בישו הנוצרי בדו-קיום, "באופן בלתי-מתמזג ובלתי-נפרד". וכך, על-פי הגדרת הכנסייה, "האל-האדם" אינו ייצור מן הסוג השלישי והסינתטי (כפי שזה מופיע במיתולוגיה ההלניסטית ובקרב כתות נוצריות אחדות כגון 'מונותיזטים' או 'מונופיליטים'). לדעת אבות הכנסייה, התאחדות האל והאדם אינה מולידה מציאות שלישית, וכי אין זה דומה כלל לאותו מיזוג בין המימן לחמצן שתוצאתו מים. על-פי הדוגמה הנוצרית, אל-האדם משלב בתוכו הן את תכונות האדם והן את תכונות האל, בדיוק כפי שהאלקטרון משלב תכונות של גל ושל חלקיק.

ב"עקרון ההשלמה" הזה, אשר נוסח כבר בראשית הנצרות, ניתן להבחין לכל אורכה של ההיסטוריה הנוצרית. את העיקרון הזה של הכפילות והדיאלוגיזם אפשר למצוא כבר במעגל ההרמנויטי של אוגוסטינוס הקדוש בנוסח הבא: "לפני שמאמינים חובה להבין, ולפני שמבינים חובה להאמין". מדובר אפוא במעגל שבו התבונה והאמונה הנן שני מושגי יסוד המבטלים והמשלימים זה את זה.⁸

בימינו, העיקרון הזה מתחיל לתת את אותותיו בנכונותה של הכנסייה, נכונות שהיא אמנם

---

⁸ אנו מבחינים בעיקרון זה גם בתאוריה הסכולסטית של "אנלוגיית ההוויה" של תומס אקווינס: את תפקידו של האלקטרון ממלא כאן מושג "ההוויה" אשר, בהתאם לנסיבות, מתקבל פעם כ"סובסטנציה" ופעם כ"אקסידנציה".

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

עודנה מהוססת, אך כבר מצטיירת בכירור לקבל את היהדות בתור פרטנר ריבוני ושווה זכויות, כדת שוות-ערך לנצרות עצמה.

"ספר המצוות הנוצרי האמיתי חייב לאמת את ערכם האקטואלי של כל כתבי הקודש. לאמיתו של דבר, התנ"ך לא הפך לברית ישנה בהשפעת הברית החדשה. התנ"ך היה ונשאר שורשה ומקורה של הברית החדשה, יסודה והבטחתה". כך גורס "גילוי הדעת של ההגמונות הצרפתית" המפורסם.

ואולם, צעדים אלה עודם מהוססים מדיי ואינם נתמכים בשום מאמץ תאולוגי רציני. בשאלת יחסה אל היהדות דורכת הנצרות של ימינו במקום, ובמקרה הטוב חוזרת, בחשש מה, על שאלתו של התאולוג הקתולי מץ (Metz):

האם מוכנה הנצרות והאם יכולה – ואם כן, אז באיזו מידה – להכיר במסורת המשיחית של היהדות על כל ייחודה הרוחנית הבלתי-נפרדת ממנה, והיש ביכולתה להכיר במעלותיה משיחיות הקיימות והשרירות ועם זאת לא לבגוד ולא להמעט במסתורין הכריסטולוגי המצוי באמונה הנוצרית?⁹

עקרון ההשלמה מבקש תשובה חיובית לשאלה זו, אך בכך לא די: לפי עיקרון זה הייחודיות הנוצרית אפשרית אך ורק כאשר היא מתקשרת עם הייחודיות היהודית. אבל במה מהותה של אותה ייחודיות יהודית, ובאלו יחסים עם עקרון ההשלמה נמצאת היהדות עצמה?

קודש וחול

לפני שנענה על השאלה הזאת, חשוב לציין כי ביהדות אין פרדוקסים תאורטיים אלא שאלות מעשיות ביצועיות ("נעשה ונשמע"), ואילו הנצרות מאופיינת בפרדוקסים תאורטיים שנובעים מחשיבה תאורטית ואינטלקטואלית בלבד. לפיכך, הפרדוקס של ההשלמה ביהדות אינו מאפיין את בעיותיה של התבונה בונת התאוריות (כפי שהדבר קורה בדוגמטיקה הנוצרית שהיא תוצר של תבונה זו) כמו שהוא מאפיין את היקום עצמו! לכן ביהדות,

---

⁹ .Johannes Baptist Metz, *The emergent Church*, New York 1984

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

ההשלמה אינה מופיעה בגרסה המובהקת של נילס בור (הצטלבותן של קביעות שאינן מסתכמות זו באמצעות זו, בתוך אובייקט אחד), אלא בצורה של פרדוקס מקיף יותר של **הכפלת ההויה**.

דומה שהתחום העיקרי שבו מצוי פרדוקס זה בבירור הנו הצמד "קודש" ו"חול". העולם המאוחד מגיע לידי הגדרה ולתיאום פנימי בהיותו פעור לשתי ישויות המשלימות זו את זו, לשני עולמות – עולם החול ועולם הקודש. כיצד זה בא לידי ביטוי?

נתאר זאת באופן סכמטי מעט: מהעולם "בשלמותו" מתנתק חלק קטן (ישראל) וחלק זה מוכרז כטוטליות בדיוק כמו העולם כולו. ועם זאת ברור, כי לאחר הפרדה כזו גם העולם כולו משנה את צורתו, כלומר הוא איננו עוד אותו "עולם מאוחד" כפי שהיה, אלא הוא הופך לעולם ה"חול". ראוי לציון, כי המילה "תבל" משמעותה יקום, ואילו ה"טבל" הוא אותו יכול שממנו טרם הפרידו את המעשר לבית המקדש, דהיינו יכול שטרם נתחלק לקודש וחול. לפי היהדות, רק לאחר בחירתו של עם ישראל והיפרדותו משאר העולם, קיבל העולם את תכליתו ומשמעותו. כלומר, הודות לבחירתו של ישראל העולם מתפצל וכאילו מתנגש עם עצמו, כמו שנאמר: "הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל-אשר-בה: רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל-העמים".¹⁰

היקום, המין האנושי המכיל גם את ישראל הוא "הכול". אך גם ישראל שלמענו נברא העולם הוא "הכול". ובמילים אחרות, במערכת של היהדות, היקום וכאן הכוונה היא גם לאדם הבודד, שכן עליו להאמין כי "למענו נברא העולם". יקום זה קיים בשתי דמויות: בדמות האנושות ובדמות ישראל. היהודי מאשר אמונה זו כמה פעמים ביום בברכות הרבות הנאמרות בהקשרים שונים אך פותחות כולן באותה נוסחה: "ברוך אתה ה', אלהינו (כלומר, אלוהי ישראל), מלך העולם".

תפיסה יהודית זו של החלק כ"כפיל" של השלם, כלומר ראיית חלק מן העולם ככפילו של העולם כולו, מהווה הפרדה של מרכיב מן העולם והעמדתו כטוטליות הניצבת כנגד היקום כולו. זוהי ללא ספק הסתמכות על אותו ההיגיון של "הכפלת ההויה" כפי שיכולנו לראות בעקרון ההשלמה של בור.

דברים, י', י"ד-ט"ו.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

בין היתר אפשר לראות את ההיגיון הזה גם בתיאור בריאת העולם: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ: והארץ היתה תהו ובהו וחשך על-פני תהום ורוח אלהים מרחפת על-פני המים: ויאמר אלהים יהיה אור ויהי-אור"¹¹. והרי תיאור זה תואם את תמונת "המפץ הגדול" ובאמצעות היווצרותם של החלקיקים האלמנטריים, מן האב-חומר נוצר היקום. הרי "בריאת האור" אינה אלא "הבדלה" מעולמם של החלקיקים האלמנטריים, אשר לדעת המדענים לוותה בקרינה עצומה.

ועם כל זאת חשוב לציין גם דבר נוסף: הפירוש המסורתי לתורה פותח בשאלה: מדוע מתחילה התורה דווקא מהמילים "בראשית", ולא מ"החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחודשי השנה"¹², כלומר, לא מן המצווה הראשונה שניתנה לבני ישראל. השאלה הזו עצמה יש בה מעין כפל התחלה מסוים שבתורה: המעשי-כלל-אנושי והרעיוני-יהודי (שכן "למען ישראל נברא העולם").

ברור עם זאת כי סוגיה "עלילתית" זו של הכפל שבתחילתה של התורה משקפת בעקביות את הכפל שבתחילתו של העולם. אם נתעלם משני ראשי-השנה המשניים (ראש השנה לאילנות וכן ראש השנה "למעשר בהמה", הדרוש כדי לחשב את גילו של הצאן לצורכי קורבן), הרי שבלוח השנה העברי נראות בבירור שתי התחלות לשנה, התחלות התואמות את שני מקורות הבריאה ואת שתי התחלותיה של התורה: ראש-שנה אחד נחוג ב-א' בתשרי, יום התואם את היום השביעי לבריאה שבו יצא העולם מידי בוראו, ואילו ראש-השנה השני הוא זה של ה-א' בניסן, חודש שבו יצאו בני ישראל ממצרים, כפי שנאמר "החדש הזה לכם ראש חדשים".

ספירת השנים (מחזור השמש) מתחיל מאחד בתשרי, ואילו ספירת החודשים (מחזור הירח) תחילתו באחד בניסן. הספירה הראשונה מתייחסת לבריאת העולם (שכן בעשרת ימי התשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים נידונים כל העמים ולא ישראל לבדו), וזאת לעומת הספירה השנייה שעניינה ישראל גופא (לפי לוח זה מנו את שנות שלטונם של מלכי ישראל).

אופיינית לעניין זה גם ההשלמה שבין התורה שבכתב לבין התורה שבעל-פה. כל הדתות

---

11 בראשית, א', א'-ג'.

12 שמות, י"ב, ב'.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

מתבססות על עקרון ההשלמה שבין המקורות ("כתובים") לבין הפרושים שניתנים להם ("מסורות-אגדה"). השלמה זאת תואמת את ההיגיון של אותו המעגל ההרמנויטי שעליו כתב בזמנו אוגוסטינוס. אלא שבמקרה של היהדות, ההנגדה ההרמנויטית "הכל כלול בטקסט" לעומת "הכל מצוי בפירוש הניתן לו", מקבלת חיזוק נוסף מידי המסורת עצמה.

וכך היה, כי בימי בית המקדש פעל עיקרון ברור שעבר מן העולם יחד עם חורבן הבית – ולפיו אין כותבים את התורה שבעל-פה ואין הוגים לפי זיכרון את התורה שבכתב. פרדוקס הבריאה עצמו, בצורה שבה הוא מועבר על-ידי המסורת היהודית, אופייני מאוד לעניין זה. כולנו יודעים היטב, כי העולם נברא בדבר האלוהים. השאלה היא: באיזה "דבר", הלא ה"דבר" עצמו מפוצל!

נראה כי העולם נברא באמצעותם של שני ה"דברים" גם יחד. בתורה שבכתב כתוב שהעולם נברא על-ידי הקב"ה באמירה בעל-פה ("ויאמר אלוהים") ואילו בתורה שבעל-פה כתוב שהעולם נברא כביכול מהכתב, מתוך דברים כתובים, שהרי "הסתכל באורייתא וברא עלמא" ולפי זה האותיות קדמו לעולם. רעיון זה, שהאותיות, הכתב, קדמו לעולם אנו לומדים דווקא מתוך התורה שבעל-פה, ואילו על כך שהעולם נברא באמירה אנו רואים דווקא מתוך התורה שבכתב. שתי התורות משלימות ונותנות משמעות זו לזו.

גם בשני שמותיו של הקב"ה, הסותרים כביכול זה את זה, יש לראות השלמה. שם אחד מציין שיוך סיווגי (אלוהים), משקף את התכונות של חומרת הדין ומתבטא בחוקים מחמירים ובהם גם חוקי הטבע. ואילו השם השני (ה'), מבטא את תכונות החסד, כלומר את פנייתו האישית של הבורא לקראת יצירתו.

עקרון ההשלמה נראה בברור גם בפרשת הגילוי של השמות אלוהיים (והתכונות האלוהיות) ב"עולם של מטה", בתולדות אבותיו של עם ישראל. הרי פרשות אלו רויות עימותים הן בין אחים המתיימרים לזכות בבכורה: אלה סיפוריהם של אברהם ולוט, יצחק וישמעאל, יעקב ועשו, יוסף ואחיו. לעימותים אלה השלכות לאורך כל תולדותיו של עם ישראל, החל בחלוקת ממלכת שלמה לשתי ממלכות, יהודה הדרומית וישראל הצפונית, וכלה בהתפלגות שבין החסידים למתנגדים, ולאחרונה גם בין החרדים לבין הדתיים-הציוניים. ומיותר לציין כי אותו עימות מצוי גם בכל האמור באשר לביאת שני המשיחים – זה בן-דוד וזה בן-יוסף.

ולכל אלה לא נותר אלא להוסיף, כי היהדות מפרשת את כל העימותים ה"חיצוניים" בין כל הדתות הקיימות בעזרת אותו עימות אחים קדמון. בעיניה של היהדות, כל הדתות הקיימות הנן תוצאה של אותם עימותים שאירעו בכתיבה של אבותינו מימי בראשית: לפי המסורת היהודית, היהדות מקורה אצל יעקב אבינו, האיסלאם ראשיתו אצל ישמעאל, והנצרות מבית

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

עשו היא. זאת ועוד: דתות המזרח הקיימות אף הן נוסדו, לפי דעת הפרשנים, על-ידי צאצאיו של אברהם אבינו (מאלה שנולדו לקטורה).

ובהקשר להשערה שהובאה לעיל ושלפיה הייחודיות הנוצרית אפשרית רק אם וכאשר היא כרוכה בייחודיותה של היהדות, הרי מובן שעניין מיוחד יש כאן ביחסי הגומלין שבין יעקב לעשו.

אחים לנצח

עשו כידוע איננו רק אחיו של יעקב, אלא אחיו התאום, אח שלו נועדה הירושה של אברהם ואשר זכה לחיבתו המיוחדת של יצחק אביו. כאשר היהדות מייחסת את הולדת הנצרות לעשו היא מכירה בכך בקרבה המיוחדת שבין שתי הדתות, ואפשר אף לומר, בשוויון בערכן האונטולוגי. אבל מעבר לזה תופסת בכך היהדות, ובדיוק מפתיע, גם את ייחודו של אותו מתח השורר בין שתי הדתות: הרי האחריות על המתח הזה אינה מוטלת רק על עשו הרשע, כי אם גם על הבורא מלא החסדים. ומי אם לא הוא זה שתכנן את תוכניתו לפצל את הבכורה, להביא לידי התנגשות בין האחים במעשה הלידה האחת ובכך להעמידם מלכתחילה ביחסי תחרות זה עם זה על זכות הבכורה. אי אפשר שלא לראות, כי הדימוי של העימות הזה שבין שני אחים תאומים כמוהו כעימות שבין שתי ה"בריתות" – התנ"ך ו"הברית-החדשה", עימות הרודף את הנצרות מאז היווסדה. והיכן שכתוב שם "אדום" יש לקרוא "אדם", קרי האנושות כולה.

פיצול הבכורה וכפל הבחירה – פרי תכנונו של הבורא – אינו אלא משל אחד על-אודות "הכפלת ההוויה" ועל-אודות ההשלמה. מובן מאליו שהמסורת מציגה את עשו כרשע חסר תקנה וכ"בכורו של השטן" (ובמעגל הרוחני מסמל שמו את העולם הדמוני). כבר הנביאים העניקו לעשו את אותו הסיווג השלילי המוחלט, מאחר שראו באדומים בני עשו. חכמי התלמוד תמכו אף הם בהערכה זו כאשר זיהו בין בני עשו לרומי. כך גם מורי ההלכה מימי הביניים שזיהו את עשו עם "רומי הרוחנית" הלא היא הכנסייה. ואולם, דמוניזציה זו של עשו על-ידי יעקב תמיד נשאה אופי הגנתי. זאת ועוד: היום, כאשר עשו החל לסמל את הציוויליזציה האירופית, הולך מרכיב הרשע ומאבד מעוצמתו החד-משמעית. נדמה שאם הנוצרים ישקלו מחדש את יחסם אל היהדות ויחלו להתייחס ברצינות למקורם, אם יוותרו בכנות על כוונתם לנצר את היהודים ויכירו בצדקתן של כל תביעותיה הדתיות של אמונת ישראל, כי אז עשויה להשתנות כליל הערכתו של עשו בקרב המחנה היהודי. אין בכונתי להציע כאן "תאולוגיית השלמה" כלשהי, כלומר לבחון את הדרכים לראות בשתי הגישות,

---

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

היהודית וזו הנוצרית, גישות משלימות. היה לי חשוב להראות כאן, ראשית, את עצם האפשרות העקרונית לכך, ושנית, את נכונותן של שתי האידאולוגיות לדיאלוג מסוג זה.

עם זאת נראה לי כי פיתוחה של תאולוגיה מן מעין זו הנה אקטואלית עד מאוד. העניין אינו מסתכם רק ביחסי הגומלין בין היהדות לנצרות, יחסים הנקבעים כמעט אך ורק על-ידי הצד הנוצרי. העניין הוא גם בכך שמאז הקמתה של הציונות, סוגיית ההשלמה שבין העולם היהודי לעולם האירופי פסקה מלהיות בעיה חיצונית ליהדות והפכה לבעיה פנימית רווית מתח.

עתידה של הציונות

ניתן לומר כי בתנאי הקיום של הציוויליזציה הרציונליסטית המודרנית התפצלה ההווה היהודית לזו המסורתית ולזו המחודשת. הדתיות האורתודוקסית מזה, והרעיון הציוני החילוני של עצמאות לאומית מזה הולידו את מה שנקרא היום מדינת ישראל.

הסטטוס-קוו שנתגבש בין שתי צורות ההווה הללו והמאפשר לשתי קהילות, החילונית והדתית, להמשיך ולהיות עם אחד, איננו עניין של מקרה שיעלם בכוא העת בשל היותו "בלתי-דמוקרטי". להפך, ייתכן שדווקא הסטטוס-קוו הוא התופעה המהותית, הפורה והאופיינית ביותר ביקום היהודי של ימינו. בממלכתיות היהודית נתקלו פנים אל פנים שתי תפיסות של היהדות המבטלות לכאורה זו את זו: התפיסה הדתית-מסורתית לעומת התפיסה החילונית-לאומית, תפיסה המבוססת על אותם עקרונות כלליים של "אומה" כפי שגובשו על-ידי הציוויליזציה האירופית האוניברסלית.

ההשכלה בעת החדשה יצרה מציאות מורכבת, שבה חל פיצול בין לאום לבין דת, לעומת המציאות שקדמה להשכלה, שבה הייתה רק קהילה אחת ללא הפרדה בין הדת והלאום. כך, בעצם, הפך העם היהודי מ"אובייקט" של התאוריה הקלסית הפשוטה ל"סובייקט" מורכב של תורת הקוואנטים. שני המושגים – יהדות כאומה ויהדות כקהילה דתית – אפיינו בעבר את אותה ההווה הלאומית עצמה. אולם, כאשר הם מצאו את עצמם בשדה הרעיונות של ההשכלה האירופית, פיצלו שני המושגים את העם היהודי, המאוחד עד אז, לשתי קהילות עוינות ומנוכרות זו לזו – שתי קהילות שדומה היה כי לעולם לא תמצאנה עוד "בסירה אחת".

היהדות האורתודוקסית בירכה אמנם על חזרת הבנים לציון, אך מעולם לא שאפה להקמת מדינה, תוך שהיא משאירה את היוזמה הזאת בידי שמים. אשר לציונות החילונית החופשייה

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

מכל "אמונה תפלה" של היהדות, הרי שזו מוכנה הייתה בהחלט להסתפק באוגנדה. דרכיהם של החרדים והציונים נפרדו עד כדי כך שתמונתו של הקוסמוס היהודי עלולה הייתה להיות אחרת לחלוטין. על-פי ההיגיון הפוליטי הקלסי, ארץ ישראל של היום הייתה עשויה להיכלל בשלמותה בתוך הממלכה הירדנית, כאשר בשטח זה, בשלום מופתי עם שכניהם הערביים, מתגוררים להם 200 עד 300 אלף יהודים חרדים. ומן העבר השני, כמספר הזה של יהודים מבלים היו את שארית ימיהם באוגנדה, שמבחינת חשיבותה כמרכז יהודי עולמי ספק אם הייתה עולה על בירוביז'אן.

שתי ה"אוטופיות" האלה, הבלתי חדירות זו לזו, נתמזגו יחדיו, ובדיוק על-פי תורתו של נילס בור הגיעו לנקודת חיתוך בתוך אובייקט אחד, הממלכתיות הישראלית, על ששת מיליוני אזרחיה עם צבאה המבריק ועם "חוק השבות".

היישוב הישן (הדתי) והיישוב החדש (החילוני) לא נתמזגו ולא הולידו מהות שלישית כלשהי. להפך: מבחינה אונטולוגית, בעודם מתקיימים זה לצד זה הם דווקא משלימים זה את זה. כל אחת מן הקהילות דוגלת בתפיסה משלה בכל הנוגע לממלכתיות הישראלית, אף אחת משתייהן אינה תואמת את חברתה, והסטטוס-קוו ממשיך להיות ביטוי ישיר למציאות הפרדוקסלית.

אלא שהמודעות לפוריותו של המצב טרם הצליחה לחדור לתודעה של מי משני הצדדים. לא כאן המקום לברר, כיצד זה שהישראלים החילוניים, שדומה היה כאילו נקראו על-ידי ההיסטוריה לשמש גשר בין התרבות היהודית לזו האירופית, כשלו במשימתם וסיגלו לעצמם תפקיד של רציונליסטים קלסיים מן הסוג האימפריאלי שאינם רואים ביהדות אלא אוסף של אמונות טפלות שראוי להיאבק בו. עם זאת חשוב לציין שגשר כלשהו מעין זה אכן הוקם. הדתיים היו אלה שנטלו על עצמם את השליחות שמטרתה לגשר בין התפיסות הלאומיות – והמדובר הוא בפלג המכונה הציונות הדתית. בעלי המראה החילוני הפתוח, חובשי הכיפות הסרוגות הם באותה עת גם יהודים אורתודוקסים למהדרין. אבל דמותו הייחודית המוכרת בנקל של ה"מתנחל" אינה תוצאה של איזו השקפת עולם ממוצעת ו"סינתטית": דמות זו אינה אלא תולדתה של אותו סטטוס-קוו.

הציוני הדתי משתייך לשני עולמות המבטלים זה את זה מבלי שהוא יוצר עולם "שלישי" כלשהו במלוא המובן. ולכן, לציונות הדתית יכולה להיות רק השקפת עולם פעילה אחת והיא אינה אלא עקרון ההשלמה. ובאמת, על אף שבמישור הפורמלי התפיסה הכללית של הציונות הדתית עדיין רחוקה מהעיקרון של בור, הרי שתנועה זו הכירה, למעשה, בקיומו של היגיון מסוים בעצם הפיצול של החברה הישראלית לשני מחנות.

עקרון ההשלמה והקיום היהודי

השקפתו של הרב קוק לעניין זה הייתה הגליאנית במובהק. לפי ראייתו, הציונים הסוציאליסטים מילאו אחר רצון הבורא בניגוד לאמונתם, והציונות הדתית אימצה תפיסה זו. אך אין זה סוד שראייה זו עצמה מקורה בכל אותם ביטויים של הסוציאליסטים ההגליאנים שעמם התפלמס הרב קוק בשעתו. והנה, למרות תפיסתו המוניסטית המוצהרת של הרב קוק, נתברר כי העשייה בפועל של הציונות הדתית מתבססת על עקרון הדיאלוג דווקא. הנחת היסוד העיקרית של הציונות הדתית היא האחדות של האומה הישראלית (אומה המפוצלת ביסודה בכפוף להגדרותיה העצמיות).

היום, כאשר האידאלים המסורתיים של הציונות הדתית נתונים במשבר חמור, כאשר החברה מפולגת, הכול חוזרים ומדברים על משבר הציונות הדתית, וזאת מבלי להתאמץ ולהבין, כי המשבר הוא נחלתה של החברה הישראלית כולה, וכי לא הטרור הערבי כי אם פילוגה של האומה לשני עמים מנוכרים לחלוטין זה לזה, הוא זה שיביאה בבוא העת לידי חורבן. הן "מדינת הלכה" והן "המדינה על טוהרת הדמוקרטיה והליברליזם" המשוחררת מאופייה "היהודי" – שתיהן ובאותה מידה אינן בנות־קיימא ואינן אטרקטיביות.

ואם יש עתיד לישראל, הרי שבאשר לעתיד זה יישאר עקרון ההשלמה של היקום היהודי העיקרון היסודי לקיומה. לישראל יש, אם כן, עניין קיומי לפתח תאולוגיה של השלמה.

